

מחקר בהוראת שפה ורכישה

רכישת שפה באופן פורמלי ובלתי פורמלי על ידי עולים מברית המועצות לשעבר והשפעתה על קליטתם החברתית

רינת גולן ומלכה מוצ'ניק*

בין העלייה מבריה"מ לשעבר בשנות התשעים הראשונות לעלייה משם בשנות התשעים המאוחרות וראשית שנות האלפיים יש הבדל בולט בהגדרת הזהות של העולים. הבדל זה חולל גם שינוי ביחס העולים ללימוד השפה העברית. האולפן איבד בשנים אלה מהשפעתו על תהליך הקליטה, ורבים רוכשים את העברית באופן בלתי פורמלי. המחקר ביקש לבדוק את הדמיון בעברית של העולים שאינם מבקרים באולפן ושל העובדים הזרים, ולבחון באיזו מידה דרכי רכישה של העברית משפיעות על ההיקלטות החברתית והתרבותית של העולים ועל תחושת הזהות והשייכות שלהם.

הצגת הרקע התאורטי

רכישת שפה שנייה תלויה בגורמים פסיכולינגוויסטיים וסוציולינגוויסטיים ומביאה את הלומד למצב של דו-לשוניות. דו-לשוניות הנרכשת לרוב באופן פורמלי יכולה להיות מיוצגת על ידי שפת ביניים (Interlanguage), שהיא שפה דינמית ובלתי יציבה, או על ידי גרסה בסיסית (Basic Variety) המאפיינת רכישה בלתי פורמלית למילוי צורכי תקשורת בסיסיים, והיא יציבה ופשוטה.

'שפת ביניים' הוא מונח שטבע Selinker (1972, 1992). המונח חל על הביצוע הלשוני של לומדי שפה שנייה (L2) הנע על הרצף שבין חוסר ידיעה לשליטה מלאה בשפה הנרכשת. זו שפת מעבר, שיש לה קווים אישיים רבים ומגוונים והיא מושפעת ממשתנים שונים. משום כך קיימות שפות ביניים רבות יותר מאשר שפות טבעיות.

'גרסה בסיסית' - מונח שטבעו החוקרים Klein & Perdue (1997), והוא חל על שפה שמבוגרים לומדים באופן בלתי מודרך. המונח נקבע בעקבות מחקר שנערך בקרב עובדים זרים ברחבי אירופה, דוברי שפות שונות כשפת אם, שרכשו את שפת המקום מחוץ למסגרת לימוד פורמלית. ממצאיהם של שני החוקרים הראו שלשונם הפשוטה של העובדים הזרים היא עדות ליכולת תפיסה לשונית בסיסית של האדם. במחקר קודם שלי (גולן, 2004) נבדקה לשון העובדים הזרים בארץ ונמצאו אותם מאפיינים: שפה תקשורתית ברמה גבוהה יחסית המתאפיינת לרוב באוצר מילים הגדל עם הזמן והכוללת בעיקר שמות עצם ומעט מאוד פעלים (בדרך כלל ללא הטיה), מיעוט תארים, מילות יחס ומילות קישור ותחביר בסיסי שמבעיו קצרים ובלתי מורכבים ('יש מישהו מוסיקה בבית' או 'כולם קונים דברים').

למחקר על גרסה בסיסית יש השלכות למחקר על רכישת שפה שנייה. במובן מסוים אפשר

מילות מפתח: שפת ביניים, גרסה בסיסית, זהות תרבותית-חברתית, עליית שנות התשעים, זהות ישראלית, זהות יהודית, סטטוס העברית

* רינת גולן הגישה לאחרונה לשיפוט באוניברסיטת בר אילן את עבודת הדוקטור שלה על רכישת שפה בקרב עולי בריה"מ לשעבר והשפעתה על קליטתם החברתית-תרבותית. ד"ר מלכה מוצ'ניק היא מרצה בכירה במחלקה ללשון באוניברסיטת בר אילן.

לראות בגרסה הבסיסית שפת ביניים, שבה הרכיבים הלשוניים מורכבים פחות ומוגבלים יותר. מעבר הלומדים משפת גרסה בסיסית (BV) לשפת ביניים תלוי בצורכיהם החברתיים והאישיים של הדוברים, והוא כולל את הגדלת מילות התוכן ('הקבוצה הפתוחה') ובמקביל הגדלת מילות התפקוד ('הקבוצה הסגורה') וכן העברה מבסיס שמני לבסיס פועלי.

האופי המהגר של העולים והשפעתו על דרכי הרכישה

העולים החדשים בישראל הם למעשה מהגרים הבאים לארץ חדשה ועומדים בפני אילוצים וקשיים רבים ובהם הצורך לרכוש שפה חדשה. מחקרים שונים הראו כי לתקשורת, לרשתות חברתיות, לשילוב תרבויות ולשמירה על הזהות הישנה יש חלק בתהליך מוצלח של רכישת השפה בקרב מהגרים (בן רפאל וגייסט, 1993; שוהמי ועמיתיה, 1998; דוניצה-שמידט, 2003). מאפייני העולים לישראל ממדינות חבר העמים משתנים בהתאם לתקופות העלייה השונות, והדבר נובע מסיבות שונות: המניעים לעלייה (אידיאולוגיים או כלכליים), המרכיבים החברתיים של העולים והיקף העלייה. בכל תקופה משתנה דפוס ההשתלבות, באופן שלעתים המיזוג עם החברה הישראלית נרחב וגדול יותר, ולעתים השמירה על ההתבדלות ועל הייחוד הקבוצתי גדולה יותר. החל משנת 1989 הגיעו לארץ למעלה ממיליון עולים. לעלייה גדולה זו היו השלכות רבות בתחומי הכלכלה, התרבות והחברה. העולים הגיעו בעיקר ממניעים כלכליים ומפחד השלטון החדש וכחות ממניעים אידיאולוגיים. רובם לא ידעו עברית לפני בואם. הם נוטים להסתגר בתוך קהילתם וקשורים לארץ המוצא או לפחות לשמר את מאפייני התרבות הקודמת על ידי הקמת מוסדות תרבות, עיתונות ורדיו בשפת האם. נמצא כי דפוס ההשתלבות של עולי שנות ה-90 מעורב: שאיפה למיזוג עם החברה הישראלית מבחינה חברתית, לשונית וזהותית תוך כדי רכישת התרבות והזהות החיוניות להשתלבות בה, יחד עם שמירה על ייחוד קבוצתי. כלומר, במקביל להתמזגותם של העולים בתחומים רבים של החיים המקומיים הם יצרו תת-תרבות דוברת רוסית, הכוללת חינוך משלים, עיתונות, רשת מסחר ועוד לפי צרכיה וענייניה של אוכלוסייה מוגדרת זו (לשם, 2003; Yelenevskaya & Fialkova, 2003; Olshtain & Kotik, 2000). במקביל חלה נכונות לשינוי במדיניות הלשונית בחברה הישראלית (Lewis, 1995). זהו מודל שונה מן המודל של שנות ה-50, שהתאפיין בציפייה מן העולים ובלחץ עליהם לעזוב את המורשת הישנה לטובת ישראליות חדשה ובמיזוג גלוי, שאמור היה לבטל ייחודיות ולאחד תרבויות (שוהמי, 1999).

עולי ראשית שנות התשעים לעומת העולים בהמשך

ניתן לחלק עלייה זו לשתי תקופות: עליית תחילת שנות ה-90; עליית שנות ה-90 המאוחרות. תקופות אלה שונות זו מזו בכמה תחומים. התחום הבולט ביותר הוא הגדרת הזהות של העולים. אם בשנת 1994 90% מהעולים (שהסכימו לענות על השאלה בדבר זהותם) הצהירו על יהדותם, הרי שבשנת 2000 רק 45% דיווחו שהם יהודים (בן רפאל, אולשטיין וגייסט, 1994; Ben-Refael et al. 2006).

שינוי מאפייני העלייה מברית המועצות לשעבר בשנים האחרונות, בעיקר בשנים 2000-2005 לעומת תחילת שנות התשעים, גרר גם שינוי בהתייחסות העולים ללימוד השפה העברית. האולפן, שנועד מלכתחילה למטרות חינוך לשוני וחינוך לערכים תרבותיים-היסטוריים, איבד במשך השנים מהשפעתו על תהליך הקליטה החברתית, התרבותית והערכית (אפל, 2002; גולדן, 2003). על אף שביעות הרצון ממנו וההכרה בחשיבותו ובצורך ללמוד שפה חדשה בארץ חדשה (במקביל לביקורת על טיב ההוראה בו, היקף הלימוד ותכניו), נראה כי הנשירה מן האולפן גדלה והולכת, והעולים

מסתפקים בקורס בסיסי בן חודשיים-שלושה או אף פחות מכך. בשנים האחרונות נמצא כי חלק מהעולים המבוגרים רוכש את השפה העברית באופן בלתי פורמלי ובלתי מכוון, בעיקר לצורכי תקשורת וקיום, במקביל לשמירה על קשר הדוק עם שפת האם הרוסית באמצעות כלי התקשורת והתבדלות בתוך קהילת דוברי הרוסית.

תיאור המחקר

מטרת המחקר

1. בדיקת קיומה של 'גרסה בסיסית' בעברית בקרב עולים חדשים שלא למדו באולפן, מבחינת תהליכי תקשורת ומאפיינים לשוניים כפי שנמצאו בקרב העובדים הזרים.
2. בדיקת השפעתה של השפה הנרכשת, באופן פורמלי ובלתי פורמלי, השימוש בה והעמדות כלפיה - על ההיקלטות החברתית-תרבותית של העולים ועל תחושת הזהות והשייכות שלהם.

השערות המחקר

1. בתחום הלשוני - שפת הביניים של עולים חדשים שלא למדו באולפן תיטה יותר לכיוון גרסה בסיסית, ויכולותיהם הלשוניות של הלומדים באולפן תהיינה טובות יותר מאלו שלא למדו בו.
2. בתחום החברתי-תרבותי - עמדותיהם של הלומדים באולפן כלפי השפה יהיו חיוביות, לעומת עמדות העולים שלא למדו בו. העולים שלמדו עברית באופן פורמלי ייקלטו טוב יותר מבחינה חברתית ותרבותית.

שיטת המחקר

שיטת המחקר נבחרה על-פי התחומים הנחקרים: בתחום הלשוני נבדקה השפה הדבורה באמצעות מחקר תיאורי-איכותני. בדיקת היקף שימושי השפה נעשתה באמצעות מחקר כמותי. בתחום החברתי-תרבותי נבחנו ההבדלים בין שתי קבוצות העולים במחקר כמותי באמצעות ניתוחי שונות לגבי כל מדד ומדד. המשתנים הבלתי תלויים היו: הלמידה באולפן, שימושי שפה, יכולות לשוניות ועמדות.

כלי המחקר

הכלים נבחרו בהתאם לשיטות המחקר: במחקר האיכותני-תיאורי נעשה שימוש בתיאור תמונות נתונות מחיי היום-יום. במחקר הכמותי שימשו שאלונים מתורגמים לרוסית. הנבדקים מילאו פרטים שונים וענו על שאלות בנושאים: שימושי שפה בתחום הפרטי ובתחום הציבורי, הערכת העולים את יכולותיהם הלשוניות, עמדות העולים כלפי העברית ביחס לרוסית ולאנגלית וטיב הקליטה החברתית-תרבותית מבחינת יחס הישראלים אל העולים, מידת שביעות הרצון מהעלייה, תחושת השייכות והרצון להישאר בארץ.

אוכלוסיית המחקר

האוכלוסייה כללה 143 עולים חדשים (עד 10 שנים בארץ) מברית המועצות לשעבר: 80 למדו עברית באופן פורמלי באולפן (55.9%) ויותר 63 העולים (44.1%) לא למדו עברית באולפן ולא בשום מסגרת פורמלית אחרת. רובם (מעל 50%) היו בעלי משפחות, בעלי תעודת זהות ישראלית ועבדו במסגרת ישראלית מאורגנת ומסודרת.

ממצאי המחקר - התחום הלשוני

מסקנות כלליות

מהשוואה תיאורית של הממצאים הלשוניים נמצא כי עקרונות ותהליכים לשוניים המאפיינים את הגרסה הבסיסית משותפים לשתי קבוצות דוברים - העולים שלא למדו באולפן והעובדים הזרים. מכאן נראה שאכן קיימת גרסה בסיסית בלשונם של עולים חדשים בישראל שלא למדו באולפן, לשון הדומה לגרסה הבסיסית שבפי העובדים הזרים: שפה מצומצמת, מאובנת, תקשורתית ובעלת עקרונות הכללה ופישוט, ושנעשה בה שימוש באסטרטגיות תקשורתיות משותפות. עם זאת, במספר קריטריונים נמצא התאם של המין והמספר בקרב העולים שלא למדו באולפן יותר מאשר בלשון העובדים הזרים, בגלל חשיפה רבה יותר של העולים לעברית באמצעות ילדי המשפחה, השכנים, נותני השירותים הציבוריים השונים וכל אותם גורמים התורמים להעשרת השפה, גורמים שאינם קיימים כמעט בסביבת העובדים הזרים.

לשון העולים שלמדו באולפן באופן מודרך אינה גרסה בסיסית, והיא קרובה יותר לשפת הביניים בהיותה דינאמית ומפותחת יותר. לכך מספר גורמים: תהליך הלמידה הרציף, רכישת השפה באופן פורמלי ומודרך, המוטיבציה הרבה, המטרות שלשמן נלמדת השפה (השתלבות בעבודה המצריכה ידע לשוני בעברית) והעמדות החיוביות של הלומד כלפי שפת היעד.

ההבדל בין לשון העולים שלמדו באולפן לבין לשון העולים שלא למדו בו חופף בעיקרו את ההבדל בין שפת הביניים לבין הגרסה הבסיסית. נמצא שאצל העולים שלמדו באולפן, שפת הביניים מתאפיינת באי יציבות ובדינמיות, והם מהססים מדי פעם בעת הפקותיהם הלשוניות, דווקא מתוך מודעות לשונית גבוהה (למשל, לגבי ההתאמה במין - זכר ונקבה - או בשם המספר). לעומתם, אצל אלה שלא למדו באולפן היו ההפקות הלשוניות מצומצמות והעידו על שפה יציבה, מאובנת, לא משתנה ולא מתפתחת. הם אינם בטוחים בלשונם, כי הם אינם מכירים את המילים המתאימות ואת המבנה התחבירי, כאופייני לגרסה הבסיסית. ככל שהנבדק מודע יותר לטיב העברית שבפיו, שפת הביניים שלו מתקרבת ומדמה יותר לשפת דוברי העברית הילידיים, ולקֶפך - ככל שהדובר פחות מודע ואף אינו מעוניין בשימוש בעברית, הופכת שפתו לגרסה בסיסית של שפה מאובנת ודלה יותר.

ההוכחות לקיומה של גרסה בסיסית

מבחינת אוצר המילים: בהשוואה לאוצר המילים המצומצם של העובדים הזרים בישראל נמצא כי בקרב העולים שלא למדו באולפן אוצר המילים היה נרחב מעט יותר, עם מגמה להרחבה מסוימת בשמות העצם, בפעלים ובמילות תפקוד, אף שנטיית הפעלים והשימוש במילות התפקוד לא נמצאו נכונים ולא היו שיטתיים ועקיבים תמיד.

אוצר המילים בלשון העולים שלמדו באולפן נמצא מפותח יותר, נרחב ומגוון, והנטיות בפועל ובשם העצם מלאות ומותאמות במין ובמספר.

מבחינת התחביר: נמצא כי תחביר העולים שלא למדו באולפן תואם את עיקרי הגרסה הבסיסית, כלומר הוא נעדר מבנים מורכבים והיררכיים ונעדר לכידות, מתאפיין במשפטים קצרים המורכבים בעיקר משמות עצם, כמו בשפת האם (רוסית), בניגוד לתחביר הלומדים באולפן הבנוי ממשפטים ארוכים יותר. כמו כן הוא מורכב משני סוגי מבנים עיקריים: משפטים פועליים בעלי יסוד זמן ('אני יודע מילים') ומשפטי קיום של יש/אין + נושא ('יש אוכל בשביל חתול').

כפיצוי על אוצר המילים המצומצם והתחביר הבסיסי בקרב העולים שלא למדו באולפן נמצאו מספר תהליכים לשוניים, כפי שנמצאו בקרב העובדים הזרים.

א. תהליך הפישוט

- תהליך זה התייחס לבחירת צורה דקדוקית מייצגת אחת, מתוך אי התייחסות לנטיית הפועל ולצורך בהתאם המין והמספר. הדבר מתבטא בתופעות אלה:
- אי הטיית הפועל לפי זמן ואספקט ('הם לקרוא עיתון', 'גבר טייל עם כלב', 'מישהו מצאת', 'הם עשינו פיקניק', 'בת עבדתי גן ילדים')
 - אי התאם במין ובמספר של שמות עצם ושמות תואר ('חנות סגור', 'אישה שמן', 'בית קטנים')
 - החסרת היידוע ('בת הולכת צבא', 'אנשים נוסע רכבת')
 - היעדר מילות יחס וכינויי גוף או שימוש שגוי בהם ('מנגן לגיטרה', 'זה תחנה מרכבת', 'מנקים כלים ידיים' במקום 'מנקים את הכלים בידיים')

ב. תהליך ההכללה

העולים לא הכלילו באופן גורף כמו העובדים הזרים, משום שהם נחשפים יותר לאוצר המילים מעצם היותם אזרחים ישראליים (ילדים במערכת החינוך בארץ, במקומות העבודה שבהם יש ישראלים רבים). משום כך קל להם יותר למצוא את המילים החסרות. בכל זאת, יש אצלם מגמות דומות:

באוצר המילים

שימוש במילה המייצגת שדה סמנטי רחב

- בשמות העצם נעשתה ההכללה בהתייחס לכל מרכיבי הקיום הבסיסי (בית, אוכל, עבודה, אנשים)
- בפעלים - עשה + שם עצם ('עושים את המים', 'עושה מטאטא', 'עושים אופניים')
- בתואר - גדול/ טוב (כלומר, ההכללה קיימת בעיקר במילות התואר האלה: טוב, גדול ולציון התארים ההפוכים על ידי השימוש במילה "לא": לא טוב, לא גדול וכו')
- במילות התפקוד - (שימוש יתר בב' או ל': ('נוסע לאופניים', 'עומד לסולם', 'הולך בבית').

בתחביר

ההכללה התייחסה בעיקר לשימוש בנושא סתמי - פועל בריבוי ללא ציון עושה הפעולה ('רוצים אוכל בבית').

ג. שימוש באסטרטגיות לשוניות-תקשורתיות

- שאילת מילים משפת האם ('פה זה פלטה') או שימוש בסופית עברית למילים לועזיות ('ספורטים', 'הוט דוגים', 'סקרטית'), או בסופית רוסית למילים עבריות ('ניקיונצ'יק')
- שימוש בפרפרזות (אוהל= זה סוכה, בית אדמה'; (קרוואן= 'מתי לנסוע טיול יש כמו בית')
- שימוש בהקשרים נסיבתיים ('עיתון', 'זה שרון')
- שאילת שאלות ללא מילת שאלה: 'אולי עכשיו טיול?', או תוך שימוש בשאלות אישור: 'זה אישים, אישיות, כן?'
- חזרה על מילים לצורך הדגשה: 'היא שמנה שמנה או, מתוך היסוס: 'אנשים לרוץ, רץ, רצים'
- שינוי בסדר המילים לצורך הצבת מידע נתון לפני מידע חדש: 'על יד אנשים מטיילים', 'פרחים עושים מים'
- יצירתיות רבה - 'צילומים' (תיירים צילומים) - אולי מתוך השאלה מהמילה צילומים בקופת חולים), 'גברת הולכת לכלב שירותים'.

מבחינת היקף השימוש בשפה העברית, נמצא כי מרבית העולים מודעים לצורך בשימוש בעברית בתחום הציבורי, ושלשם כך עליהם להשתמש במילות מפתח בסיסיות שבעזרתן יוכלו לבטא את רצונם בבנק, במרפאה או במשרדים הממשלתיים השונים. יתר על כן, ממצאי המחקר הראו שגם האנשים המדברים עם העולים בתחום הציבורי משתמשים יותר בשפה העברית, ולכן כקבוצת מיעוט על העולים להתאים את עצמם לדוברי החברה הקולטת. השימוש בעברית בעבודה תלוי אפוא במקום העבודה של העולה, במצבו המשפחתי, בגילו, בהשכלתו ובמידת רצונו ושאיתו להתקדם בה. הממצאים עלו בקנה אחד עם ההשערה שלפיה הלימוד באולפן ישפיע על שימוש נרחב יותר בשפה בתחום הציבורי מאשר בתחום הפרטי. נראה כי הלימוד באולפן הסיר מחסומים בקרב הלומדים ותרם לשימוש רב יותר בעברית מכפי המקובל אצל אלה שלא למדו באולפן בתחום הציבורי (ברחוב, במשרדים ממשלתיים, בעבודה).

נתון נוסף הראוי להתייחסות בתחום שימושי השפה של העולים החדשים - מרכיב הגיל. הנבדקים הצעירים יותר משתמשים יותר בשפה וגם יכולותיהם הלשוניות גבוהות יותר. היקף השימוש בעברית בקרב העולים שלא למדו באולפן מקביל להיקף השימוש בקרב העובדים הזרים. בשתי הקבוצות אין הנבדקים רואים צורך בשימוש נרחב בשפה העברית, פרט לצורכי קיום ברחוב ובעבודה, כלומר בתחום הציבורי. בתחום הפרטי לא נעשה בה שימוש, משום שהגרסה הבסיסית אינה שפה המיועדת לצרכים אישיים וחברתיים.

ממצאי המחקר - התחום החברתי-תרבותי

הנושא השני שנבדק הוא השפעת לימוד השפה באולפן על הקליטה החברתית-תרבותית. מבחינת העמדות כלפי העברית, כל הנבדקים, גם מי שלמדו באולפן וגם מי שלא למדו באולפן, תופסים את לימוד העברית כחיוני, אך חלוקים ביניהם לגבי היקף הלימוד ודרך הלימוד. הגברים שלמדו באולפן מתייחסים יותר בחיוב ללימוד השפה (כפי שאמר אחד מהם: 'כדי לחיות, לעבוד ולהתקדם חייבים ללמוד את השפה של המדינה'), זאת לעומת מי שלא למדו באולפן, המעידים על עצמם שהם אינם זקוקים לשפה באותה מידה שהם זקוקים לפרנסה, ולכן חלה אצלם נשירה בשלבים מוקדמים של האולפן. כלומר, למרות העמדה התומכת הרואה בעברית שפה חשובה, הרי שמוטיבציה נמוכה והעובדה שהם מצליחים להסתדר בעברית בגרסתה הבסיסית גרמו לנשירה מן האולפן.

נמצא הבדל מסוים (אם כי לא מובהק) בין גברים לנשים מבחינת עמדותיהם כלפי השפה העברית: הגברים רואים יותר בחיוב את הלימוד באולפן; אך לא נמצא הבדל בין הנשים שלמדו באולפן לבין הנשים שלא למדו בו מבחינת העמדות כלפי העברית. בקרב הנשים שלא למדו באולפן ישנה תחושה גדולה יותר של החמצה, משום שהיה עליהן לגדל את הילדים הקטנים.

היוקרה והסטטוס של העברית, הרוסית והאנגלית נמצאו שווים בעיני הגברים והנשים שלמדו באולפן ושלא למדו בו. העולים מודעים לכך שלעברית יש חשיבות רק בארץ, ואילו בעולם אין לה אותה חשיבות. לפיכך, הערכת העברית בארץ היא הגבוהה ביותר, אחריה האנגלית ולבסוף הרוסית. בעולם יוקרת האנגלית היא הגבוהה ביותר, אחריה הרוסית והעברית רק בסוף. מכאן גם יובן מדוע רוב העולים שלמדו באולפן סבורים כי יש ללמוד אותה קודם כדי להסתדר ולהתקדם, ורק אחר כך לראות בה גורם לאומי, שהוא אחד ממרכיבי הזהות הישראלית והיהודית.

מבחינת השפעת החברה הישראלית ותהליך העלייה על תחושת העולים לגבי תהליך קליטתם, לא נמצאו הבדלים מובהקים בין שתי קבוצות הנבדקים, ואף לא בין גברים ונשים. מי שלמדו באולפן מעריכים מעט יותר לטובה את ההשפעה של הישראלים עליהם, בעיקר בתחום התעסוקה, ומי שלא למדו בו רואים את תהליך העלייה כחיובי פחות. תחושה שלילית זו מלווה במעורבות

נמוכה, בנכונות מעטה להשתלב בחברה הישראלית ובהתבדלות חברתית. מקורם של כל אלה, בין השאר, באי ידיעת השפה.

העולים משתי קבוצות המחקר דיווחו על הסתייגות מהקשר עם ישראלים ותיקים, ולכן נמצא שעל אף הלימוד באולפן וידיעת השפה העברית לא נמצאו הבדלים בין שתי הקבוצות מבחינת מפגשים בינם לבין ישראלים ותיקים. הם נוטים עדיין להתבדל ולהתחבר עם בני קהילתם ועם דוברי שפתם. על כך העידו הממצאים שלפיהם תדירות המפגשים בין העולים החדשים לבין חבריהם העולים גבוהה יותר. נבדקה תדירות המפגשים בשבעה תחומים: עבודה, בית כנסת, שכונת מגורים, מפגשים חברתיים, פעילות תרבותית, לימודים ומשפחה. ההבדל הגדול והמובהק ביותר הוא במפגשים המשפחתיים והחברתיים, אחריו פעילות תרבותית (בשעות הפנאי) ולבסוף לימודים, בעוד ההבדלים בתדירות המפגשים בין הישראלים הוותיקים לבין העולים במפגשים בבית כנסת, בעבודה ובשכונה אינם מובהקים.

מבחינת שביעות הרצון מתהליך העלייה כולו, מתברר כי השימוש בעברית, הוותק בארץ והמפגשים עם הישראלים השפיעו על שביעות הרצון של העולים שלמדו באולפן. זו נמצאה גבוהה יותר מאשר אצל מי שלא למדו בו. שביעות רצון זו באה לידי ביטוי יותר בתחום הכלכלי (תעסוקה ודירה) מאשר בתחום החברתי-תרבותי. שימוש רב יותר בעברית וקשר הדוק עם ישראלים כתוצאה של לימוד מכוון ופורמלי באולפן תרמו לתחושה של שביעות רצון כללית מכל תהליך העלייה, שהובילה לשילוב חברתי גדול יותר. העולים שלא למדו באולפן העידו על כך שזמינותה של השפה הרוסית בכל תחום מתחומי חייהם של העולים (בקהילה, בבית ובכלי התקשורת) תרמה להתבדלותם החברתית-תרבותית ופגעה בשילובם.

האולפן נמצא כגורם משפיע מאוד על תחושת השייכות ועל כוונת ההישארות בארץ ('אני חושבת שמי שרוצה להיות שייך לישראל חייב להתחבר לשפה העברית, כי הוא בקשר יום יומי עם ישראלים'). העולים שלמדו בו רואים את עצמם יותר כחלק מהחברה הישראלית והעידו על עצמם כי הם חשים עצמם ישראלים, אך בדרך שונה. אף נמצאו בשפתם סממנים של עברית ישראלית ('כאילו', 'מה-זה טובה'). בקרב העולים שלא למדו באולפן, 21% סבורים שילדיהם לא חשים שייכות לישראל. אולי משום שהם לא בטוחים לגבי עתידם ועתיד ילדיהם בארץ, הם לא טרחו להשקיע בלימוד באולפן.

הקשר בין הלימוד באולפן לבין הזהות נמצא ברור וישיר, והדבר רלוונטי במיוחד לגבי העולים של שנות האלפיים לעומת עולי ראשית שנות ה-90. במחקר הנוכחי נמצאו ממצאים המעידים על שוני בתחושת הזהות: מי שלמדו באולפן חשו עצמם יותר ישראלים ויותר יהודים, ולעומת זאת, יותר נבדקים שלמדו באולפן חשים עצמם ישראלים (42% - כולנו ישראלים ורק אחר כך רוסים), בהשוואה לאלה שלא למדו באולפן, שרק רבע מהם חשו ישראלים (25.4%). במקביל, קרוב למחצית (47.5%) מקרב אלה שלא למדו באולפן חשים עצמם רוסים, לעומת 28.2% שלמדו באולפן ועדיין חשים עצמם רוסים. לגבי תחושת היהדות, נמצא מספר כמעט זהה של עולים משתי קבוצות המחקר שחשו עצמם יהודים.

מבדיקת התחום החברתי-תרבותי עולה המסקנה הברורה כי קיים קשר הדדי בין הלימוד באולפן לבין תחושת הישראליות, ומי שלא למדו באולפן עשו זאת מסיבות שונות, ובהן חוסר זמן, צורך לעבוד, חוסר עניין, מוטיבציה נמוכה, וכן תחושת זהות חזקה יותר כרוסי ותחושת זהות חלשה כישראלית. ההבדל בין שתי קבוצות המחקר מבחינת הזהות אינו מתמקד בהגדרת הזהות היהודית, שהייתה ממילא חלשה בשתי קבוצות המחקר (בשתי הקבוצות בסביבות 27%-29%), אלא דווקא בהגדרת הזהות הישראלית. הנטייה בקרב הלומדים באולפן הייתה לכיוון הגדרת זהותם כישראלים, בעוד שאלה שלא למדו באולפן נטו לחוש עצמם יותר רוסים.

סיכום

1. קיים קשר בין רכישה פורמלית של העברית באולפן לבין קליטה חברתית ותרבותית מוצלחת.
2. הגרסה הבסיסית שנמצאה בלשון העובדים הזרים מאפיינת גם את לשונם של העולים שלא למדו באולפן, אך במידה פחותה יותר, והיא משמשת אמצעי תקשורת לקיום צורכי מחייה בסיסיים.
3. לשון העולים שלמדו באולפן אינה מתאפיינת במרכיבי הגרסה הבסיסית אלא קרובה יותר לשפת הביניים.
4. לאולפן תפקיד חשוב כמשפיע לטובה על טיב הקליטה החברתית-תרבותית. עמדות הלומדים בו הן חיוביות כלפי ישראל וזהות היהודית-ישראלית, בפרט לאור הרצון להשתלב בחברה ולהתקבל לעבודה.
5. הנכונות לשילוב בחברה הישראלית קיימת יותר בקרב מי שלמדו באולפן, אשר משתמשים יותר בשפה וחשים שביעות רצון מתהליך העלייה ומיחס החברה הישראלית.
6. היקף השימוש בעברית ואופן רכישה נמצא משמעותי והיווה זרז בנוגע להרגשתם של העולים שלמדו באולפן לגבי דרך קליטתם.
7. העולים שלא למדו באולפן בנו לעצמם זהות שונה מהזהות של העולים מן העלייה הקודמת. זהותם רוסית יותר וישראלית פחות, והם מעורים בנעשה במדינה באמצעות בני משפחתם החיים עמם בארץ. לעומתם,
8. העולים שלמדו באולפן חשים יותר את הזיקה לארץ באמצעות הגדרת זהותם כיותר ישראלית ופחות רוסית, והם שבעי רצון יותר מכל תהליך הקליטה.

מרכיביה הדמוגרפיים הייחודיים של העלייה בשנים האחרונות מציגים מודל משולב וחדש של קליטה: מצד אחד נמצא מודל העולים הלומדים באולפן, שיכולותיהם הלשוניות הטובות יחסית תורמות לתחושה של שביעות רצון, שייכות וזהות ישראלית. הם רוצים להתקדם בארץ, אך שומרים על זיקה לשפת-האם ועל קשר הדוק עם העולים האחרים. מהצד השני נמצא מודל העולים שיכולתם בעברית נמוכה עקב נשירה מכוונת מהאולפן, אך הם מסתדרים בעזרת עברית בסיסית לצורכי קיום ומחייה ותפקוד יום-יומי. הדבר אינו מונע מהם להיות מעורבים בנעשה במדינה (בניגוד לעובדים הזרים), שייכים לארץ, אך הם מזהים את עצמם כרוסים, בהעדיפם להמשיך לדבוק בשפתם הרוסית ולשמור על קשר עם בני הקהילה דוברי אותה שפה ובעלי אותה תרבות מוצא.

מקורות

- אפל, א' (2002). אולפנים להנחלת הלשון העברית. מסמך רקע מוגש לוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות של הכנסת.
- בן-רפאל, א', אולשטיין, ע' וגייסט, ע' (1994). **היבטים של זהות ושפה בקליטת עולי חבר המדינות העצמאיות**. המכון לחקר הטיפוח בחינוך, בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בן-רפאל, א' וגייסט, ע' (1993). **האולפן כמסגרת של קליטה עבור עולים מחבר העמים ומארצות המערב** (דו"ח מחקר). תל אביב: המכון למחקר חברתי, אוניברסיטת תל-אביב.
- גולדן, ד' (2003). "עכשיו, כמו ישראלים אמתיים, בואו נקום ונשיר": הוראת השפה הלאומית למהגרים רוסים בישראל. **מגמות**, מב(3), 412-388.
- גולן, ר', דוניצה-שמידט, ס' גולשטיין, ע' (2000) דפוסי תקשורת ותהליכים לשוניים בקרב עובדים זרים בישראל. **הד האולפן החדש** 87, 61-74.
- דוניצה-שמידט, ס' (2003). שימור שפה או איבוד שפה? הרוסית בקרב עולי חבר המדינות בישראל. **הד האולפן החדש**, 85, 57-64.
- ליסק, מ' ולשם, א' (2001). התגבשותה החברתית והתרבותית של הקהילה הרוסית בישראל. בתוך ליסק, מ' ולשם, א' (עורכים). **מרוסיה לישראל - זהות ותרבות במעבר**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 77-27.
- לשם, א' (2003). עולי ברית המועצות לשעבר בישראל 1999-2003: סיכום דוח מצב. **הד האולפן החדש**, 87, 81-86.
- שוהמי, א' (1999). רב-תרבותיות ומדיניות לשונית. מסמך לתלמידים באוניברסיטת תל-אביב.
- שוהמי, א', דוניצה-שמידט, ס', זבדה, ח' וארליך, ש' (1998). **מדידת ידע לשוני של עולים במקומות העבודה** (דוח מחקר). תל אביב: המכון למחקר ופיתוח על שם פנחס ספיר, אוניברסיטת תל אביב.
- Ben-Refael, E. et al. (2006). *Building a Diaspora – Russian Jews in Israel, Germany and the USA*. Leiden: Brill.
- Klein, W. Perdue, C. (1997). The Basic Variety. *Second Language Research*, 13(4), 301-348.
- Lewis, G. (1995). Inside the language planner's head: Tactical responses to a mass immigration. *Journal of Multilingual & Multicultural Development* 16(5), 351-371.
- Olshtain, E. and Kotik, B. (2000). The development of bilingualism in an immigrant community. *Language, Identity and Immigration*. Jerusalem: The Hebrew University, Magnes Press, 201-219
- Selinker, L. (1972). Interlanguage. *International Review of Applied Linguistic*, 10 (3), 202-231.
- Selinker, L. (1992). *Rediscovering Interlanguage*. New York: Longman.
- Yelenevskaya, M.N. and Fialkova, L. (2003). From "muteness" to eloquence: Immigrants narratives about languages. *Language Awareness*, 12(1), 30-48